

ХУДОЖНЄ ВІДТВОРЕННЯ ВПЛИВУ УРБАНІСТИЧНОГО ОТОЧЕННЯ
НА ФОРМУВАННЯ ДИТЯЧОГО СВІТОГЛЯДУ В ПОВІСТІ
ІВАНА МИКИТЕНКА «ВУРКАГАНИ»

У статті досліджується вплив урбаністичного оточення на становлення дитячої свідомості, художнє відтворення адаптації маленького героя в суворих умовах урбанізованої дійсності, простежується еволюція головних героїв, їхнє прагнення підкорити цей світ. На матеріалі повісті «Вуркагани» І. Микитенка розглядаються особливості української урбаністичної моделі, в авторській інтерпретації динаміка співіснування в аналізованій повісті образів міста і села, їх сутність і вплив на ментальність героїв.

Ключові слова: урбанізм, дитячий світогляд, авторське бачення.

В статье исследуется влияние урбанистического окружения на становление детского сознания, художественное воссоздание адаптации маленького героя в суровых условиях урбанизированной действительности, прослеживается эволюция главных героев, их стремление подчинить этот мир. На материале повести «Вуркагани» И. Микитенко раскрывается авторское видение особенностей украинской урбанистической модели, рассматривается вопрос о динамике сосуществования в анализируемой повести образов города и села, их сущность и влияние на ментальность героев.

Ключевые слова: урбанизм, детский кругозор, авторское видение.

The article examines the impact of urban environment on the development of children's minds, art reproduction small adaptation of the hero in the harsh conditions of urban reality, traces the evolution of the main characters, their desire to conquer the world. In the story «Vurkahany» by I. Mykytenko opinion reveals peculiarities of Ukrainian urban models, discusses the dynamics of coexistence in the analyzed story images town and villages, their essence and impact on the mentality heroes.

Keywords: urbanism, children's outlook, author's opinion.

Дитяча література, до якої належать твори для дітей і про дітей, – це той благодатний ґрунт, де кожне виплекане зерно виховання віддячить рясним розквітом дитячої самосвідомості, чіткої громадянської позиції. Саме тому, починаючи тотальне винищення будь-якого народу або створюючи значні перепони в його розвитку, необов'язково вдаватися до видимих методів

боротьби, достатньо заборонити чи створити так зване «державне замовлення» на літературу, що в підсумку дорівнюватиме одному знаменнику.

Українська радянська література ХХ століття якраз і пов'язана безпосередньо з добою «вивіреного замовлення та доручень», до певної міри гіпоксійного стану. І зараз ми лише потроху відкриваємо завісу того невідомого нам періоду, ствердно зауважуємо: українська радянська література існувала, так, мала багато в чому інше змістове і формальне наповнення, проте чітко відтворювала реалії тогочасної дійсності. Чому інше? Бо, по-перше, відчувався істотний розкол між літературою і педагогікою, що саме по собі неприродно, проте владарям цього і треба; по-друге, негативний герой заперечувався як такий, а це ніщо інше, як етап «позитивного» мислення, іншими словами, припудреної брехні (уперше цей означений негативний персонаж з'являється в обраній нами для аналізу повісті І. Микитенка «Вуркагани»); по-третє, письменники мали надзавдання цілком викоринити попередню дитячу літературу, зокрема казку, із загальнонародного вжитку, оскільки вона не відповідала тенденціям аж занадто реалістичного соціалістичного пролетарського мислення, натомість забуваючи, можливо, що казка відіграє вирішальну роль у розвитку дитячого образного мислення, тобто фантазії. Письменники, узявшись за таку роботу, нерідко зазнавали невдач, бо серед деталізованих описів новобудов, технічного захарашення часто губилася людська індивідуальність, а отже, література скоріше нагадувала жанр хроніки зі штучно введеними образами. А все сурогатне, як відомо, у живому літературному організмі надовго не затримується, проте залишає незагоєні рубці. Домінантою була педагогічна концепція виховання на зразках для «наслідування», яка мала мету, спрямовану на консервацію чинного суспільного ладу й щобільше – омонолітнення діючої влади. Література для дітей, що зазнала неймовірного суспільного тиску, опинилася в стані ремісії, коли навіть спадкоємність традицій виявилася неможливою.

І все ж таки особливі надії в 20 – 30-х роках покладалися й на дитячу літературу. Перед нею ставилися завдання небувалої історичної ваги. Література для юного читача постала з гуманістичних традицій української літератури ХІХ століття. Вона мала дві основні тенденції, два проблемно-тематичних вектори: виховання загальнодемократичного світогляду, людської гідності, честі, внутрішньої свободи особистості й прагнення більшості письменників познайомити юного читача з рідним словом, навчити його любити свій народ.

Наталя Забіла із цього приводу слушно підкреслювала, що «специфіка нашої роботи полягає в тому, що ми, дитячі письменники, маємо перед собою не дорослого читача з багатим життєвим досвідом, з усталеним світоглядом, не дорослу людину, яка може свідомо, критично поставитися до художнього твору, розібратися в ньому і в тій чи іншій мірі дати йому правильну оцінку. Ми, дитячі письменники, маємо перед собою читача молодого, інколи навіть зовсім малого, людину, яка ще тільки починає

знайомитися з навколишнім світом, характер і світогляд якої перебувають ще в стадії становлення» [1, с. 12–13].

Новітня література для дітей, безсумнівно, виникла не з нічого. Талановиті митці спиралися на досвід Т. Шевченка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, В. Стефаника, І. Франка та інших майстрів слова, продовжували розпочату ними працю, хоча перші кроки були зовсім несміливі, непоказні й не завжди виразні.

Автор, до творчості якого ми звертаємося в цій статті, зокрема до його повісті «Вуркагани», виразно репрезентує свій час – 20 – 30-х рр. ХХ ст. Його особистість і творчий доробок породжують розбіжні, подеколи осудні відгуки сучасних літературознавців і письменників. А оскільки період 20 – 30-х років позначився безліччю суперечливих, гострих проблем, які дали про себе знати ще в період становлення дитячої літератури, – певно, інакше бути й не могло. До того ж, письменник, про якого ми будемо говорити, – активний громадський діяч, котрий чітко визначився зі своєю ідейно-світоглядною життєвою позицією, захисник нового радянського життя – Іван Микитенко.

Руїни і голод в Україні після громадянської війни зумовили появу нової теми в дитячій літературі – тему безпритульності, що була вперше винесена на широкий загал Степаном Васильченком. На сторінках журналу «Червоні квіти» (№ 2–7) 1927 року з'являється повість І. Сенченка «Безпритульні». Ця ж тема є центральною в оповіданнях П. Панча «Портрет», А. Головка «Дівчинка з шляху», але не єдиною в повісті І. Микитенка «Вуркагани». Остання ж привертає нашу увагу в контексті впливу урбанізованої дійсності на внутрішній світ дитини, її самоідентифікації й довколишньої переоцінки. Ця повість є знаковою ще й тому, що вона поєднала в собі п'ять паралелей авторської рецепції, дві з яких постають головними в дитячій літературі 20 – 30-х років: конфлікт села–міста й дитяча безпритульність, що неодноразово аналізувалися критиками, відтворювалися іншими письменниками у зв'язку з тенденційністю тодішньої літературної проблематики. Третій тематичний обрій відведений, на наш погляд, несправедливо непоміченому аспекту – дитина і місто, тобто тодішньому так званому національному урбанізмі, тій моделі світу, яка стає головним вихователем-провідником дитини, його дороговказом, у якій мало розвиватися дитяче світорозуміння, а також формуватися дитяче самовизначення. До того ж тема міста в українському письменстві завжди виступала як опозиція до архаїчної сільської культури. Четвертий і п'ятий елементи – це міжрядкові рудименти тих років, перший з яких асимілював на підсвідомому рівні в тематику міста під виглядом безмістовного, на перший погляд, забороненого образу «опіуму для народу» – релігійна віра, другий – прихована від пересічного ока – самотність митця, більш актуальна у ХХ ст.

Звернувшись до творчого доробку І. Микитенка, а зокрема до історії вивчення повісті «Вуркагани», варто підкреслити, що свого часу постать цього письменника викликала значний інтерес. Традиційно ім'я І. Микитенка

згадувалося в контексті досліджень «дорослої» української літератури радянського часу, мало хто зосереджував увагу на його «дитячих» творах.

Серед ґрунтовних праць, присвячених І.Микитенкові та його літературному набутку, необхідно передусім відзначити монографію М.Д.Родько («Проза Івана Микитенка») [6], де визначається місце І.Микитенка в історії української радянської літератури 20 – 30-х років ХХ століття. Повість «Вуркагани», яка безпосередньо нас цікавить, аналізується в контексті зібрання прози, об'єднаної однією назвою «Вуркагани», ідейно-художнім змістом і планом, яку побачив світ 1928 року, і з виходом якої, на думку автора, «українська радянська проза збагатилася значними творами» [6, с. 82]. М. Д. Родько також зупиняється на наріжних аспектах повісті, зокрема центральній ідеї гуманізму, виразником якої був сам І. Микитенко, що «поєднує пристрасну любов до трудящих з жагучою ненавистю до їх ворогів» [6, с. 137], спростовуючи таким чином критику відомого в ті роки С. Щупака: «автор настільки захопився висвітленням побуту безпритульних, що навіть відхилився від своєї головної властивості – проймає твір якоюсь центральною ідеєю» [10, с. 99], акцентує на психологічно-емоційному стані головних героїв, їхніх вчинках, діях з оглядом на вуличне життя.

Чільне місце серед численних спроб аналізу творчого доробку І.Микитенка належить монографії М. Пархоменка «Оновлення традицій» [5], де дослідник зосереджується на постатях хрестоматійних письменників радянської літератури, серед яких особливо виділяє І.Микитенка, враховуючи загальний контекст традиції і новаторства соціалістичного реалізму в українській прозі.

Серед серйозних досліджень прози письменника назвемо також працю М. Сиротюка «Іван Микитенко. Життя і творчість» [7], у якій чимало уваги приділено аналізу повісті «Вуркагани», наголошено й на протиставленні міста і села.

Непоодинокі сегментарні дослідження, присвячені якомусь конкретному аспекту творчого доробку митця. Наприклад, увагу Є. Шабліовського більше привертає постать І. Микитенка як письменника, патріота, інтернаціоналіста [9]. А. Іщук підійшов узагальнено до творчої спадщини автора та його біографії, виокремивши серед інших повісті «Брати» та «Вуркагани» [2].

Однак автори названих та багатьох не названих тут дослідницьких робіт, написаних за радянських часів, переважно не торкаються проблеми урбаністичного контексту у творчості письменника. З боку ж представників новітнього літературного аналізу ще не було зроблено жодної спроби переосмислити, перепрочитати творчість цього самобутнього письменника, у якій осібно місце посідає повість «Вуркагани».

Сучасному читачеві, на перший погляд, тематичний ореол повісті І. Микитенка може здатися таким, що вже втратив властиву йому колись гостру актуальність. І все ж непритаманний сьогодні контекст аналізованої нами повісті не є свідченням її ідейної застарілості, а лише відсутності соціально обґрунтованих для його існування реалій. Адже, пишучи для дітей, письменники намагалися виховувати читача, «ліпити» з

нього той соціальний, психологічний, етичний взірець, що найбільше відповідав уявленням автора про ідеал. А тому цей аспект робить літературу для дітей унікальним документом, у якому, як у краплині води, відображаються прагнення тієї чи тієї епохи, домінуючі тенденції суспільної свідомості. Література для дітей, на відміну від «дорослої» літератури, дає тут не лише естетичний, етичний і психологічний, а ще й статистичний матеріал.

Повість «Вуркагани» І.Микитенка наскрізь просякнута урбанізованими елементами, які відомі нам лише з історії тамтешніх реалій. Більше того, образ міста, на наш погляд, є детермінантом колізій, напевно, через те, що міське оточення виконує не лише просторову функцію, тобто роль декорації, що лише супроводжує героїв і підсилює їхні образи на своєму тлі. Власне, у тексті місто реалізується як певна матеріальна субстанція. Не всі дії твору пов'язані безпосередньо з містом, однак, читаючи повість, відчувається присутність образу міста в кожному художньо відтвореному дні головних героїв, а вочевидь відбувається так, що місто стає одним із головних персонажів, тобто завдяки функції біфуркації стає, за словами Ю.М. Лотмана, «живим організмом» [3, с. 9]. Місто – як неминуча дійсність.

Місто в повісті І. Микитенка визначає особливості позиціонування дітей-персонажів у цьому світі, таким чином формуючи дитячий світогляд. Хто вони, ці діти: жертви обставин, маленькі герої з «великим» серцем?..

В.Г. Фоменко, досліджуючи урбаністичну проблематику в українській літературі минулого століття, справедливо зазначає: «Соціально-історичні та мистецькі процеси ХХ століття істотно поглиблюють характер і напрями в потрактуванні міста та урбанізації» [8, с. 5]. У центрі уваги автора повісті «Вуркагани» – доля хлопця-сироти Альоші зі степового села. Хлопчина потрапляє до урбанізованого оточення, зокрема дитячого притулку великого приморського міста (пізніше з роману «Ранок» ми дізнаємося, що це була Одеса): «... від економії залишилося непривітне згарище... їсти лишились самі лопуцьки та гіркий кадиш... В тій дичині й пропадав Альоша. Тоді один доброзичливий дядько підхопив його одного разу і довів аж до міста...» [4, с. 59]. У притулку талановитий Альоша («... пам'ять підходяща і рука добра, також уміє робити, малювати усяку всячину і виліплювати штуки, котрі виходять з глини інтересні на вигляд...»; «Може, ти і справді будеш у нас скульптором [завбудинку]» [4, с. 59, 68]) знайомиться з такими ж сиротами як і він: Матросом («...незграбний, високий. В плечах його почувалася рвучка сила, хоч вони трохи ніби завилися; грудина його трохи запала» [4, с. 64]), який головував серед безпритульних хлопчаків, і Пувичкою, його «помічником» («Пувичка завжди слухав Матроса і виконував найменші його бажання» [4, с. 73]; «...задиркуватий, жилавий хлопець. Ластовиння так рясно вкривало його обличчя, що воно здавалося обляпанним гречаною кашею. Тонкі ціанотичні губи звивались йому на рідких нерівних зубах двома синюшними п'явками» [4, с. 69]). Пізніше, після нестерпних психологічно життєвих випробувань, Альоша опиняється на вулиці.

Діти вулиці живуть за своїми суворими законами, у яких майже не лишається місця для таких почуттів, як доброта, дружба, щирість. Знецінюються аксіологічні пріоритети, натомість виникають нові правила життя, що наближають героїв до девіантної поведінки, тобто такої, що порушує існуючі соціальні канони моралі. Підлітки-маргінали, підлітки-девіанти в нетрях міста шукають місце під сонцем, але ці пошуки часто межують з кримінальними проявами.

Аналізуючи повість І. Микитенка «Вуркагани», не можна не помітити, як діє механізм впливу міста на образи героїв. Альошу місто захоплює, вражає своїми масштабами, це простежується як на початку повісті («Жадібно, як воду спрагла земля, всмоктує він очима, вухами, всім тілом прекрасне південне місто. Воно шумить, чарівним, незвичним шумом...» [4, с. 61]), так і в процесі розвитку сюжету: «... На першому розі кинувся в чарівну лаву постатей, що сунулись пішоходом. Вона ритмічно, невпинно понесла його в своїх гарячих хвилях...» [4, с. 68]). Під впливом побаченого та відчутого в міському середовищі Альоша формує у своїй дитячій уяві художньо-мистецький образ урбанізованого південного міста – міста-пекла, адже, шукаючи глину для своєї творчості, він, невимовно захоплений побаченим, вирішує, що виліпить з омріяної шматини: «Він виліпить із цієї глини отого чоловіка, що з своїми синами, а їх оповила гадюка... Ні, він зліпить чорта. Справжнього чорта. Але щоб він був справжній, то як він мусить бути? Шкода, він не бачив того чорта. Одначе він знає... Чорт стоятиме на скелі. Вітер... Рве йому одержу, якусь чорну ряднину на гострих плечах. Блищить вода, така густа, чорна, брудна...» [4, с. 67].

Автор розкриває місце і роль нещадного міста в долі протагоністів повісті. Між Матросом і Альошею зароджуються дружні стосунки, що саме по собі є поодиноким явищем серед суворої безпритульної реальності: «...Альоша міцно обхопив Матросову шию і почував, як глибока приязнь розквітала в його серці до того, кого ще так недавно він мав за свого найлютішого ворога» [4, с. 79]. Ця дружба призводить до того, що Матрос стає ледь не вбивцею, захищаючи мистецтво (фігурку чорта) свого друга від Пувички, вдаряючи останнього ножом у живіт. Нещасний випадок із Пувичкою стався передусім через нестійку дитячу психіку і різночото-гостре відчуття несправедливості, ревності та суперництва. Усі ці якості породжені містом. Воно – вірний супутник, байдуже місто, байдужі люди, наче велетенське урвище, вирватися з якого неможливо. Місто непомітно оминає таких, як Альоша, котрий не спроможний визнати його верховенство, топчучи далі людські долі на своєму шляху: «На ранок він устав перший і вибіг на глуху вулицю. Жодної живої людини. А що, якби це там, з-за муру, з'явилась раптом Матросова постать. Та її не було... Прогриміли перші трамваї. Десь далеко загув сигнал. Всі мовчки товпилися у вагони...» [4, с. 79].

Депресивний стан юного художника засвідчує динаміку розгортання опозиції місто – село, її сутність і вплив на ментальність героїв повісті. Як уже зазначалося, Альоша народився в сільській місцині, це його природне

середовище, відповідно, стосунки з містом ускладнені, він начебто і в межах цього міста, але водночас поза ним, ніким не зрозумілий, що не може не впливати на душу героя («В економії десь народився в бур'яні Альоша. Це було в час найпильнішої праці, і там, на полі, й залишився він лежати, загорнутий у лопухи, аж доки мати змогла прийти й принести йому свої груди. Їй не тяжко було переховувати свою дитину від чужих очей і негоди...» [4, с. 59]), саме тому, занурюючись в урбаністичне оточення, хлопчина повсякчас тягнеться до прапервнів, живодайної зцілющої природи: «Альоші згадалася економія. Там завжди приходив Сидір у чоботях-«дудках»... і знов упала хмара майбутнього» [4, с. 88].

Після низки подій, пов'язаних з розшуками Матроса (він був змушений переховуватися від міліції) й одужанням Пувички, Альоша практично втрачає надію на те, що його вірний друг живий. Не витримуючи такої психічної напруги («Альоша дико скрикнув і забився головою об підлогу. Очі йому закотилися під лоба. Він заскреготів зубами, схопився скрученими пальцями за груди» [4, с. 95]), маленький художник опиняється ще в одному, породженому містом закладі, – «будинку, що стояв у темнім, оголенім саду, оточений камінним парканом» [4, с. 12] – психіатричній лікарні.

У повісті «Вуркагани» І. Микитенка одним із перших в українській літературі ХХ століття відверто зображено божевільню, акцентоване художнє відтворення стану, у якому перебувають пацієнти, і ті фактори, що спровокували його, цей особливий топос у культурі ХХ століття: «Роман [блідий юнак років вісімнадцяти; санітар розповів Альоші, що Роман незадовго до того прийшов звідкись до міста... Він виконував чорну роботу, розтирав фарби. Чистив пензлі...] приступив до своєї праці, наче в тумані, не знаючи навіть, що саме він малюватиме. Потому, немов із чарівного джерела, десь прихованого в таємних глибинах підсвідомого, пролились неясні бажання, на дикті стали загорятися фарби. Він малював страшну пожежу.

Далекі заграви напинали в нічному вітрі свої огненні крила, а на передньому темному плані ночі осяяний полум'ям дзвін махав тяжким залізним язиком. Напружена рука людини хапала віршовку, розметану вітром, і стискувала її чорними перегорілими кістками пальців...» [4, с. 124 – 126].

І. Микитенко характеризує стан героя як «стихію фарб і темного відчаю» [4, с. 25], але минає якийсь час, і психіатр, який збирав роботи хворого Романа, констатує, що «його останні малюнки утратили фарби, утратили силу». Як лікар, він задоволений. І водночас сумно хитає головою: «Творчий процес твій, Роман, стає механічним, ремісничим. Ти будеш добре фарбувати паркани» [4, с. 126]. А це ніщо інше, як свідчення того, що в образі представника молодого покоління автор фіксує наслідки тривалої суспільної фальші радянської системи, а також відлучення особистості від загальнолюдських цінностей. Герої-підлітки намагаються знайти себе в дорослому, мінливому світі, який репрезентований урбанізованою реальністю.

Діти, які мешкають у сиротинцях, – це діти цілої країни, яка начебто піклується про них, там голодно, холодно, тісно. Однак діти сповнені віри у

своє світле майбутнє. Звідси славнозвісний «дитячий авангардизм». Завтрашні великі люди вже сьогодні знають краще за дорослих, що добре, а що погано, як правильно, а як неправильно. Це стає зрозумілим через прагнення Матроса всіляко допомогти своєму другові Альоші здійснити заповітну мрію – навчатися в художньому. Отже, як ніхто інший, юне покоління відчуває недосконалість, фальшивість урбанізованого середовища, але не намагається втекти, а навпаки, прагне віднайти себе в ньому, адаптуватися. Після нервового нападу Альоша ствердно зауважує новому директорові будинку на прізвисько Таракан, що начебто переймається його станом, натомість лише дбає про власну репутацію: «Я не хворий. Чим же я хворий? Я такий, як і вони...» [4, с.105].

Повість «Вуркагани» І.Микитенка ми прагнули розглянути в контексті наслідків впливу міського середовища на дитяче світосприйняття, порушивши питання про зовнішні й внутрішні чинники, про причину і наслідок. Таким чином, ми дійшли висновку, що за умов суспільно-історичної дивергенції 30-х рр. автор повісті «Вуркагани» не лише описує, а й підтекстово досліджує питання адаптації молодого покоління до нового урбаністичного оточення. Місто виступає в ролі антагоніста, це механізм, під лещатами якого гине безпам'ятно безліч доль, серед тих тисяч були й сотні дитячих. Образ міста в повісті – це штучно створений простір, винародовлений за своєю національною приналежністю.

Дитина тут, зокрема в середовищі дитячого будинку, виявлялася носієм дитячої долі – найстрашнішої і найбіднішої навіть порівняно зі страшною й бідною долею цілого народу. Ця доля була гострим і безкомпромисним мірилом моральності суспільства, його спрямованості, засобом його повного засудження. Однак пізнавши теплоту завідувача дитбудинком, який згодився його прихистити, Альоша сповнений надії на світле майбутнє. Можна сказати, що міське життя зі своїми складними законами існування дарувало Альоші короткі зустрічі, які вселяли в нього віру на краще: головний лікар божевільні, двірник, відданий пес Чорний.

За радянською калькою у фіналі твору перемагає позитивний герой, представник села, якому не зрозумілі почуття марнославства, хижацькі прояви тощо. Своїм закінченням повість начебто налаштовує читача на щасливий фінал, автор натякає на здійснення мрії юного скульптора. Насправді ж нелегкі шляхи Матроса й Альоші приведуть їх до трудової комуні для малолітніх правопорушників, про це вже йтиметься в романі І. Микитенка «Ранок». Таким оптимістичним завершенням повісті «Вуркагани» автор засвідчує власне стремління вірити у світле майбутнє своїх героїв, та суворі реалії урбаністичної дійсності диктують свою історичну розв'язку.

Список використаних джерел

1. Забіла Н. Українська дитяча література / Упор.: І.А. Луценко, А.М. Подолинний, Б.Й. Чайковський. — К. : Вища школа, 1992. — 286 с.

2. Іщук А. Про Івана Микитенка і його твори / Іщук Арсен // Микитенко І. Брати. – К.: Веселка, 1977. – С. 5-20; Микитенко І. Вуркагани. – К.: Веселка, 1971. – С. 5 – 18.
3. Лотман Ю. М. Город и время // Метафизика Петербурга. – СПб.: Эйдос, 1993. – 315 с.
4. Микитенко І. Вуркагани. – Харків: Веста; Ранок, 2004. – 320 с.
5. Пархоменко М.М. Оновлення традиції. – Вид. доп. – К.: Дніпро, 1978. – 400 с.
6. Родько М. Д. Проза Івана Микитенка. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 200 с.
7. Сиротюк М. Іван Микитенко. Життя і творчість. – К.: ДВХЛ, 1959. – 194 с.
8. Фоменко В. Г. Українська урбаністична проза ХХ століття: еволюція, проблематика, поетика: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук зі спеціальності 10.01.01 – українська література — К., 2008. — 40 с.
9. Шабліовський Євген. Іван Микитенко: письменник, патріот, інтернаціоналіст: передм. // Микитенко І. Твори: В 4 т. – К.: Дніпро, 1982. – Т.1. – С. 5 – 20.
10. Щупак С. Критика й проза. – Харків – К.: ДВУ, 1930.